

**ПОЛИТИЧКИ ЗБОРОВИ И ДРУГИ СКУПОВИ РАДНИКА
КРАГУЈЕВЦА У ПЕРИОДУ 1903—1914. ГОДИНЕ**

Организациони успон месне партијске и синдикалних организација

На многобројним радничким скуповима у Крагујевцу расправљало се о разним проблемима, међу којима је несумњиво доста било оних који су одржавани ради јачања партијске и синдикалних организација. У оквиру интензивног рада социјалиста на оснивању радничких организација широм земље и припремама за I конгрес Радничког савеза и Оснивачки конгрес ССДС, у Крагујевцу је 24. VI 1903. одржан раднички збор коме су присуствовали Драгиша Лапчевић и Радован Драговић. У свом говору Р. Драговић је указао на поделу друштва на класе, супротне интересе тих класа, борбу социјалне демократије против експлоатације и на крајњи циљ социјалне демократије — уништење сваке експлоатације. Он је нагласио: „Радници целог света скупљају се у заједнице, удружују се, да би у оквиру овог друштва што више поправили свој положај, да би борбом принудили своје експлоататоре на уступке“.¹ Д. Лапчевић је говорио о историји радничке борбе на политичком пољу и констатовао да раднике и њихове захтеве могу заступати само радници, само чланови радничке, социјалистичке партије. Триша Кацлеровић је тада прочитао правила Крагујевачког радничког друштва која су прихваћена, а затим је изабрана управа друштва.² У правилима Крагујевачког радничког друштва се каже да је његов циљ да ради на умном, моралном, политичком и материјалном напретку својих чланова, и да Друштво ступа у везу с „Радничким савезом“ коме је седиште у Београду и да се у свему покорава правилима тога Савеза.³ Крагујевачко радничко друштво је 13. VII 1903. одржало ванредну скупштину на којој је донета

¹ Историјски архив Шумадије, Грађа за историју радничког покрета у Шумадији до I светског рата, Крагујевац, 1982 (Грађу су припремили др Младен Вукомановић, Зоран Панајотовић и Лазар Ивановић), 49, 118.

² Исто. Том збору радника Крагујевца стигле су честитке са зборована из разних места Србије које су објавиле *Радничке новине* 27. VI 1903.

³ Грађа за историју рад. покрета Крагујевца, 52, 123—126.

одлука о ступању у Раднички савез и тада су изабрани делегати за I конгрес који ће се одржати 20. VII 1903. године.⁴

Припремни партијски одбор, који је изабран на једној конференцији, заказао је за 6. VIII 1903. велики раднички збор ради организовања Социјалдемократске странке. Збор је отворио др Михаило Илић, који је објаснио због чега је збор сазван, а затим је говорио Т. Кацлеровић, начелно, о програму социјалне демократије и њеном односу према осталим партијама. Тада је изнет и објашњен програм странке и једногласно су изабрани месни партијски пододбор и контролни одбор. У говорима радника је био присутан захтев „да се сви радници згрупишу око своје свете високо развијене црвене заставе“. Радници су ступили у своје удружење да се боре за побољшање свог положаја, за живот достојан човека. Они су увидели да их борба на економском пољу упућује на политички терен, на политичку борбу, јер оне једна без друге не вреде много.⁵

У Раднику од 1. V 1904. упућен је позив за оснивачки збор Савеза металских радника. Нешто касније (16. V 1904) Радник је објавио да је оснивачки одбор Удружења трговачких помоћника одржао збор 9. V 1904. На истом месту се тврди да се питања о радном времену, висини плате, недељном и празничном одмору, о храни и становама, о шепртима, о помоћи у незапослености и при путовању — могу решити успешно само преко Удружења.

Радник од 14. VIII 1904. писао је да је 8. августа одржан социјалдемократски збор у Крагујевцу. Збору је присуствовало 300 до 400 лица. Њега је отворио др М. Илић, председник Месног партијског одбора. Он је оштро осудио напад једног дела официра и војника на раднике 29. јуна. Лука Павићевић је констатовао да је Радикална странка пре 20 година тражила опште право гласа, а сада је усвајала ценз. Тада је предложена резолуција која је једногласно усвојена. У њој су позвани сви свесни радници да се окупе „под црвену заставу модерног револуционарног социјализма и да тако сакупљени преко своје СДС и својих економских организација, извојују већа политичка права и боље услове живота. 2. Осуђујући распис министра полиције против социјалиста као противуставан и неморалан акт уставне и парламентарне владавине позивају све свесне раднике, да на законском терену још одалучније поведу борбу за заштиту својих политичких права“.⁶

Крајем јануара 1908. у Крагујевцу је ССДС одржала збор на коме је Кацлеровић реферисао о регенству и предстојећем избору. Збор је био одлично посећен и организован⁷. На годишњој скупштини крагујевачке организације, одржаној 17. II 1908, поднет је критички извештај о раду у 1907 години. Тада се захтевала што већа слога у раду.⁸

⁴ Исто, 57, 129. Према писању *Радничких новина* од 1. VIII 1903, абашијски и терзијски радници Крагујевца су приступили 22. VII 1903. Крагујевачком радничком друштву. Исто, 62, 134—135. Према писању *Радника* од 26. III 1904. у Крагујевцу је 21. III 1904. на збору основан Савез грађевинских радника. Исто, 117, 196—197.

⁵ Исто, 65, 137—138.

⁶ Исто, 163, 282—285.

⁷ Исто, 381, 532.

⁸ Исто, 396, 545.

Све управе крагујевачких синдикалних пододбора састале су се 25. II 1908. на заједничку конференцију, на којој су се договорили о потреби да се организације покрену на живљи рад и да се развије што систематичнија и сталнија агитација, а изнете су и мере које би омогућиле да се то оствари.⁹ У Крагујевцу је 7/20. XII 1908. одржан збор на коме се говорило критички о раду радничких синдиката. Збор се zaloжио за рад на повећању броја чланова и јачању њихове свести и залагао се „да савесно врше своје материјалне обавезе према организацији, да сви безусловно најуредније посећују све скупове наше, и да читају и растурају социјалистичке новине и књиге“.¹⁰

На годишњој скупштини месне организације, одржаној 8. II 1909, констатовано је поред осталог да је после Београда у Крагујевцу најјачи и најразвијенији друштвени и политички живот. Тада је изабрана и нова управа чији је председник био Кацлеровић.¹¹ Почетком јула 1909. Месна организација ССДП је организовала збор на коме је говорено о потреби што живље и сталније агитације нових чланова, као и обавештавања широких народних слојева о програму борбе радника.¹² Средином септембра 1909. Синдикално веће Крагујевца сазвало је збор за све синдикалне чланове и неорганизоване раднике. М. Обрадовић је тада реферисао како да се оснаже синдикалне организације и изврши што успешније организовање радника свих бранши. Он је истакао да је дужност сваког члана да агитује за организацију. Обрадовић казује да само сталним и неуморним радом појединаца и целине, помоћу својих синдикалних организација, радници могу поправити свој положај. Кацлеровић је истакао „да није довољно само борити се за поправку положаја у радионици; радничку класу чека ван радионице друга политичка борба која је далеко већа и значајнија. Радници морају да се боре на свима позицијама. Они морају да се боре и преко своје социјалистичке партије ако желе да осигурају поправку положаја у радионици и да боље живе уопште“.¹³ У периоду од 1906—1909. одржан је низ састанака синдикалних организација.¹⁴ И касније, па и у време балканских ратова, одржано је такође

⁹ Исто, 397, 553—556.

¹⁰ Исто, 474, 614—615.

¹¹ Исто, 495, 636. Упор. Исто, 497, 639.

¹² Исто, 535, 660—667.

¹³ Исто, 541, 678.

¹⁴ О одржавању скупштина, конференција и других скупова чланова синдиката видети: Исто, 244, 407, Исто, 245, 408, Исто, 249, 410, Исто, 261, 419—420, Исто, 265, 423, Исто, 266, 423—424, Исто, 340, 491, Исто, 341, 491, Исто, 347, 495—496, Исто, 372, 522, Исто, 374, 523, Исто, 401, 548, Исто, 430, 571—572, Исто, 445, 585, Исто, 447, 586, Исто, 463, 605—606, Исто, 464, 606, Исто, 465, 607, Исто, 473, 613, Исто, 481, 621, Исто, 485, 624—625, Исто, 487, 626, Исто, 489, 631, Исто, 492, 633—634, Исто, 494, 635—636, Исто, 500, 644, Исто, 501, 644—645, Исто, 505, 647—648, Исто, 507, 649, Исто, 508, 649, Исто, 509, 650, Исто, 511, 651—652, Исто, 513, 653, Исто, 516, 658, Исто, 529, 670, Исто, 530, 670—671, Исто, 532, 672, Исто, 535, 674, Исто, 543, 679—680, Исто, 549, 685—686, Исто, 550, 686—687, Исто, 554, 689—690, Исто, 555, 690, Исто, 564, 697—698, Исто, 566, 699 и Исто, 567, 699—700.

више конференција, скупштина и других скупова чији је циљ био јачање странке, мада знатно мање него у претходном периоду.¹⁵

Прославе првог маја

Крагујевачки лист *Радник* од 18. III 1904. писао је да се најлепши, најмилији и најзначајнији празник радника целог света, празник рада Први мај — приближавао. У његовој прослави је требало да узму учешћа сви крагујевачки радници са својим породицама. Ради што боље организације образован је приређивачки одбор. Сви организовани радници и чланови ССДС су позвани да се одазову позиву, да се припремају и да агитују за прославу Првог маја. Празник рада, Први мај, 1904. је свечано прослављен у Кошутњаку уз учешће око 3.500 радника и чланова њихових породица. Сваки учесник прославе је добио по једну црвену значку са натписом: „Да живи Први мај! — 1904“ и „Слога, Братство и Једнакост“. Деца су добила мале црвене барјачиће. Збор у Кошутњаку је отворио М. Илић. Он је одао признање радничкој свести која је и омогућила да прослава буде тако величанствена. Кацлеровић је говорио о значају међународне прославе Првог маја, о томе зашто га славе и српски радници, а реферисао је и о општем праву гласа које омогућује веће учешће радницима у политичкој борби без које они не могу успешно водити ни своју економску борбу. Љуба Павићевић је говорио о 8-часовном радном дану, а Илић је реферисао о заштитном радничком законодавству и користима које радници од њега добијају. К. Димитријевић је говорио о народној војсци и у цифрама изнео колики терет сноси народ, а нарочито радници — због стајаће војске и недаћа које она ствара. Уместо стајаће војске збор је тада тражио народну војску.¹⁶ Најлепша тачка ове прве радничке прославе свакако је био долазак фабричких питомаца.

При повратку радници су манифестовали своје захтеве и из хиљаду грла се орило: „Да живи раднички Први мај! Да живи опште право гласа! Живела социјална демократија! Живела народна војска! Живео осмочасовни радни дан!“ Пред уредништвом *Радника*, око 7 сати увече, Кацлеровић је поздравио раднике: „У овој прослави показали сте шта могу учинити свесни радници, шта се све може постићи удруженом снагом. Раднички Први Мај прикупио вас је под црвену заставу, збратимио да покажете целом свету колико је моћна радничка солидарност. Први Мај, то је смотра ваше снаге и ваше свести и ви са том смотром можете бити потпуно задовољни. У тој смотри, ваша солидарност заузима ипак најлепше место! ... Све нови и новији убеђени борци придолазиће и појачаваће вашу снагу. А вашом

¹⁵ Исто, 575, 705, Исто, 576, 705—706, Исто, 580, 707—708, Исто, 584, 710, Исто, 591, 719, Исто, 596, 721—722, Исто, 598, 723, Исто, 620, 751, Исто, 624, 756, Исто, 629, 759, Исто, 681, 834, Исто, 685, 837, Исто, 687, 838, Исто, 693, 844, Исто, 709, 860, Исто, 710, 861, Исто, 725, 872—874, Исто, 743, 893—894, Исто, 758, 910—911 и Исто, 768, 917.

¹⁶ Исто, 202—203.

снагом, другови, ви сте у стању да учините много. Вашом солидарном снагом лако ћете ударити камен темељац за културни преображај овог места“.¹⁷

Још крајем марта 1905, на одржаној конференцији свих синдикалних управа, стављено је у дужност управама да свака у своме пододбору, као и међу неорганизованим радницима, развија живу агитацију за мајску прославу. Сви радници су позвани да дају добровољне прилоге — како би и та прослава била величанствена као и претходна.¹⁸ Непријатељи радничке класе такође су били активни у настојању да заплаше жене и њихову децу да не учествују у првомајској манифестацији. Ипак, већ на зборном месту је било 540 учесника, који су се груписали по синдикатима са својим паролама. Када је поворка кренула, број учесника се све више повећавао. После доласка у Кошутњак и мањег одмора почео је збор који је отворио Илић. Он је укратко изнео значај Мајске демонстрације, а Кацлеровић је говорио о револуционарном значају празника рада. Он казује да ће у знаку непомирљиве класне борбе пролетаријат остварити свој крајњи циљ — ослободити себе од ланца капитала, ослободити цело човечанство. Крста Јовановић је говорио о 8-часовном радном дану, једном од најважнијих захтева радничке класе, који ће убрзати развитак пролетаријата и оспособити га за остварење крајњег циља: ослобођење човечанства од беде, потиштености и утњетавања. Најдан Стојановић је указао на користи од најављивања захтева за опште право гласа, које ће омогућити радничкој класи да у Скупштину пошаље онолики број заступника колико одговара њеној фактичкој снази. Аца Павловић је говорио о руској револуцији и народној војсци којом је требало заменити стајаћу војску.¹⁹

¹⁷ Исто, 203—206. Са прославе Првог маја у Крагујевцу упућен је поздрав београдским радницима у коме се поред осталог каже: „Да живи једини међународни празник рада Први Мај! Да живи солидарност радника целог света! Да живи социјална демократија“. Поздравни телеграм је потписао Драгослав Максимовић, а објавиле су га *Радничке новине* 28. IV 1904. Исто, 126, 207. Начелник округа крагујевачког известио је министра војног о заоштрениости односа између радника и официра приликом прославе Првог маја. Исто, 141, 220.

¹⁸ Исто, 196, 331. Крагујевачки *Радник* од 9. IV 1905. је објавио програм прославе Првог маја. Зборно место је требало да буде пред Кооперативом у 6 сати изјутра. Одатле се (по занатима) манифестација кретала у Кошутњак у коме је пре подне требало да се одржи збор са утврђеним дневним редом, а по подне концерт, игранка и другарско весеље. У Кооперативи, увече, планирана је представа *Први мај*, драма у 3 чина, и концертни део. Исто, 198, 333.

¹⁹ Граба за историју радничког покрета Крагујевца, 200, 333—338. У извештају месне организације СДС Крагујевца на годишњој скупштини се каже да је у мајској прослави било преко 800 учесника. Исто, 252, 412. На конференцији свих месних управа синдикалних пододбора донета је одлука за помоћ у предизборној кампањи ССДП у Крагујевцу 1905. год. Исто, 203, 340—341. На широј конференцији свих управа синдиката 4. VIII 1905. је закључено да све управе и сви чланови пододбора стално придржавају одлуке већа које су тад донете. Исто, 211, 358.

Сходно одлуци II интернационале, IV конгрес ССДС је решио да се за време првомајске прославе изврши обустава рада, јер је прослава падала у радни дан. *Радник* од 15. IV 1906. позвао је раднике да узму учешћа у прослави и поведу своје жене и децу, иако је 1. мај падао у уторак. Наведен је и програм прославе и ко ће говорити на збору.²⁰ У првомајској прослави у Крагујевцу је учествовало преко 400 радника, већином организованих. То су углавном били радници из занатских радионица, јер је фабричким радницима забрањено отпустом. Учесници демонстрације су удесили да се врате кад радници буду напуштали посао, па је пред Кооперативом било око 2.000 лица. Ту је говорио Кацлеровић.²¹

Двадесетог марта 1907. месна организација ССДС је претресала питање о мајској демонстрацији и закључила да она треба да покаже прираштај радника и њихову слогу. Предвиђала се и обустава рада као огледало њихове велике снаге. У демонстрацији је требало да учествује што више радника, а то се требало постићи личном и појединачном агитацијом или на конференцијама. Пошто је том позиву на првом месту требало да се одазову организовани радници, одлучено је да се по свим синдикатима одрже конференције.²² Према писању *Радника* од 10. IV 1907, мајске демонстрације требало је организовати уз истицање захтева: за законску заштиту, законско осигурање и 8-часовни радни дан, пуна политичка права и слободе, опште право гласа, право коалиције, признање радничке економске борбе и др. Демонстрација би се извршила уз обуставу рада, што је било од великог значаја, јер би то било после дуге зиме и дуготрајне беспослице, па је пред Ускрс било најтеже обуставити посао. У поворци је учествовало 550 радника.²³ Демонстрација је почела збором на коме је говорено о значају мајске демонстрације, о општем праву гласа и о заштитном радничком законодавству. После збора, који је почео у 9 сати ујутро, његови учесници су се разишли, а затим се поново скупили по подне, када су са транспарентима и заставама кренули улицама. Успут су одржани зборови на којима је говорено о милитаризму и 8-часовном радном дану, док су радници певали револуционарне песме.²⁴ Д. Лапчевић на збору од 13. V 1907. говорио је о свом раду као посланик више од 3 часа.²⁵

На конференцији синдикалних управа и партијске организације, одржаној 25. II 1908, одлучено је да се мајока прослава одржи обуставом рада и организовањем зборови и демонстрација. Да би демон-

²⁰ Исто, 257, 416—417.

²¹ Исто, 262, 420—421 и 264, 422. Са прославе у Крагујевцу су упућени поздравни телеграми централној првомајској прослави одржаној у Београду. Исто, 259, 418. Пошто је један власник кројачке радионице отпустио с посла 4 радника због учешћа у првомајској прослави, то је изазвало негодовање свих радника: одржана је њихова конференција у Кооперативи, одлучено да се власнику објави бојкот и да се ту остане све док власник не дође да потпише тарифу. Исто, 260, 418—419.

²² Исто, 331, 483—484. Донет је план одржавања тих конференција.

²³ Грађе за историју радничког покрета Крагујевца, 34, 487.

²⁴ Исто, 336, 489.

²⁵ Исто, 337, 490.

страција била што успешнија, решено је да се сваке недеље и празника одрже велики дневни зборови, а радним данима увече конференције. Сваки организован радник је био дужан да агитије за што веће учешће радника у демонстрацији. Сви радници певачи су позвани на скупштину 2. III 1908 — ради образовања певачког хора за мајску демонстрацију. За подмирење трошкова требало је скупијати добровољне прилоге.²⁶ Првомајски збор је одржан у 9 сати пре подне и на њему је говорио Кацлеровић о значају радничког празника и о социјалистичкој борби. У демонстрацији су била 932 учесника, а то је око 350 лица више него 1907. године. Те године обустава рада је извршена потпуније но претходних година, у чему су се огледала моћ, дисциплина и солидарност социјалистичких организација.²⁷

На седници синдикалног већа, одржаној 1. III 1909, одлучено је да се од тада на свима конференцијама говори о значају мајске демонстрације. У том циљу одређено је 5 референата који би говорили на конференцијама. Такође је изабран одбор од 3 лица са задатком да скупа материјална средства за извођење мајске демонстрације.²⁸ На два збора месне организације ССДС, 16. и 18. III 1909, Д. Миладиновић је говорио о новом државном буџету, посебно подвлачећи да су буржоаске партије стварале уштеду на радничким зарадама у државним предузећима скресавши поједине просветне, привредне и хигијенске потребе.²⁹ На тромесечној скупштини терзијско-памуклијских и јорганцијских радника Миладиновић је говорио о значају мајске демонстрације и упутио апел присутнима да поведу што живљу агитацију за учешће на њеном извођењу.³⁰ Захваљујући добро организованом припремном раду, све је било спремно да на дан 1. маја демонстрација буде спроведена у најбољем реду.

Пре збора отпевана је „Песма раду“. На збору су говорили Кацлеровић и Ч. Павићевић (овај други — о потреби економске и политичке борбе). После ручка одржана је демонстрација у којој је учествовало 710 лица. Опет је говорио Кацлеровић, а касније и С. Петровић — о задацима социјалне демократије. На путу према Кооперативи они се сусрећу са фабричким радницима тако да је тада било преко 2.000 људи. Кацлеровић је говорио по трећи пут — о великом значају социјалистичког покрета за ослобођење радничке класе од економске и политичке експлоатације. Кацлеровић је подвукао да је мајска омотра социјалистичке свести, дисциплине, солидарности и успеха и те године показала да се радници умеју борити и да се они поносе тим даном. После тога је одржана игранка и другарско вече. Обустава рада је тада изведена успешније него 1908. године. Занатлијски радници су извршили обуставу у броју од преко 80 посто, а у фаб-

²⁶ Исто, 398, 546—547. Радник од 18. IV 1908. донео је програм мајске демонстрације. Исто, 404, 553—556.

²⁷ Исто, 108, 553—556.

²⁸ Ради што бољег информисања из Радника о раду у свим организацијама, синдикално веће је изабрало Д. Миладиновића за сталног извештача листа. Исто, 501, 644—645.

²⁹ Граба за историју радничког покрета Крагујевца, 504, 647.

³⁰ Исто, 510, 650—651.

рици пре подне није радило преко 320 радника, а после подне обустава је била још масовнија.³¹

При мајској демонстрацији у Крагујевцу априла 1910. одржана су два збора, један пре а други после подне. Говорило је више говорника који су „подстицали на борбу, истрајност и будили пламено одушевљење за социјалистичке идеале. Бурно одобравање и плескање учесника на збору били су доказ револуционарног расположења масе и њеног одушевљења за борбу“.³²

На првомајској прослави 1911. дошло је до сукоба између војника и радника због самовољног понашања поручника Стевана Карацића, који је са својом артиљеријском батеријом 18. IV (1. V) 1911. дрско прошао кроз радничку првомајску поворку. Тада је дошло до мањег нереди у коме је Карацић лакше повређен. Због тога су из Војнотехничког завода отпуштена 162 радника који су учествовали у првомајској прослави, а истовремено је против шесторице других поднета тужба суду. Организовани радници Србије су устали против отпуштања из ВТЗ. На позив управе ССАП и ГРС, у Београду и Крагујевцу су одржани протестни раднички зборови 24. IV (7. V) 1911. То је означило почетак шире акције која ће трајати неколико месеци. Судски процес против шесторице окривљених радника је показао да није реч о кривичном делу, па су кажњена два радника: један са 30, а други са 20 дана затвора (због лакше телесне повреде поручника). Августу 1911. отпуштени радници су враћени на посао.³³

У првомајској поворци 1912. је узело учешћа 950 учесника. Збор је био величанствен. На њему се говорило о заштитном радничком законодавству, о општем праву гласа, осмочасовном радном дану и др.

³¹ Исто, 514, 653—656.

³² Исто, 589, 717—718.

³³ Исто, 610, 759—760. Триша Кацлеровић је у *Радничким новинама*, 20. IV 1911, објавио чланак поводом мајских демонстрација: „Солдате-ска обест и спречено крвопролиће“. У истом листу је 21. IV 1911, поводом отпуштања радника-учесника у првомајским демонстрацијама, објављен чланак: „Прикривање кривца и сурово кажњавање невиних“. У истом броју листа објављен је протест Радничке коморе Министарству народне привреде због отпуштања радника у Војнотехничком заводу. Исто, 636, 765—766. Вид. и извештај који су донеле *Радничке новине* од 21. IV 1911. Исто, 637, 766—767, проглас ГРС синдикалним већима и организацијама поводом отпуштања радника ВТЗ. Исто, 638, 767. Вид. и реговање *Радничких новина* на писање буржоаске штампе поводом мајских демонстрација (Исто, 639, 768—769), Интерпелацију Кацлеровића министру војном и министру народне привреде (Исто, 640, 769—770), резолуцију Крагујевчана поводом отпуштања из ВТЗ због учешћа у првомајској демонстрацији (Исто, 641, 770), одлуке збора у Крагујевцу и Београду поводом мајских демонстрација радника ВТЗ (Исто, 642, 771—772), протестни збор радника у Београду поводом отпуштања радника ВТЗ (Исто, 643, 772—773), реговање *Радничких новина* поводом првомајских демонстрација (Исто, 646, 779—789), покретање кривичног поступка против приворених учесника у мајским демонстрацијама (Исто, 651, 787—788) и враћање на посао отпуштених радника ВТЗ (Исто, 668, 822). Вид. такође и Исто, 652, 788—789, Исто, 654, 790, Исто, 655, 790—797, Исто, 657, 798—799, Исто, 658, 799—801, Исто, 659, 801—802, Исто, 660, 802, Исто, 661, 803, Исто, 662, 803—804, Исто, 663, 804, Исто, 665, 819—820 и Исто, 667, 821.

Из ВТЗ је учествовало 220—250 радника, скоро 100 више него 1911. године.³⁴

Прослава 1. маја 1913. је подржана масовном обуставом рада, нарочито занатлијских радника. Иако није било уличне демонстрације, увече је одржан збор на коме је говорио Кацлеровић. Он се у свом говору заложиио за мир међу балканским народима, објаснио политику коју Србија треба да води и подвукао значај обуставе рада која је тога дана спроведена. Поред тога, Т. Кацлеровић се заложиио за народну одбрану уместо стајаће војске, која је брана привредном, културном и политичком напретку. „Збор је уз пажљиво слушање говорника протествовао против повећања милитаризма, протествовао противу заваде балканских „савезника“ и захтевао *федерацију балканских народа и царинску унију*“.³⁵ Радник од 27. IV 1913. објавио је мајски поздрав с бојног поља из Призрена социјалистичкој организацији у Крагујевцу.³⁶

На првомајској демонстрацији 1914. учествовало је око 850 лица. Тада су поново изнети захтеви за опште право гласа, против милитаризма и ратова, а за међународни мир, против тадашњег друштвеног уређења итд.³⁷

Солидарност с крагујевачким радницима на скуповима у Србији

Напад једног дела официра и војника крагујевачког гарнизона извршен је 29. VI 1904. ради ометања радничког збора. Поводом тога немилог догађаја, већ 4. јула у Београду је одржан велики збор на коме је учествовало око 4—5.000 радника. Збор је отворио Д. Лапчевић и при том нагласио да се радничка класа, а нарочито њено борбено језгро — систематски прогања. Развијањем свести код радника и организацијом радничке класе, то језгро ствара солидан темељ и гаранцију парламентаризма, због чега навлачи на себе мржњу свих апсолутистичких и реакционарних елемената. Гоњења, хапшења и терорисања која предузимају полиција и солдатија имају за циљ да се сатре раднички покрет. По Лапчевићу, радници у борби могу да изгубе само свој гладни живот и беду, док угњетачи могу да изгубе много. После конституисања збора Никола Николић је говорио о крагујевачком покољу, а затим је опет узео реч Д. Лапчевић, који је тај догађај довео у везу са тенденцијом милитаризма да постане доминирајући фактор у држави и да кобно скрене цео ток друштвеног живота и развитка. Милитаризам се, истиче Лапчевић, испољава у недовољно развијеним земљама у којима нема развијене буржоазије, па ни радничке класе. То потврђује историја Бугарске, Турске, Србије и др. Милитаризам је у њима постао стуб реакције и тероризма, он поткопава политички живот и доводи народ до ивице пропасти.³⁸

³⁴ Исто, 708, 859—860.

³⁵ Исто, 754, 907—908 и Исто, 749, 903—904.

³⁶ Исто, 750, 904.

³⁷ Исто, 799, 946—947.

³⁸ Исто, 263, 421—422.

На збору је донета резолуција у којој се одлучно устаје против официра који су у Крагујевцу појединачно нападали социјалдемократе, а 29. јуна „употребили војничку силу, нападали без повода ненаоружану масу ватреним и леденим оружјем, просули невину крв, лишавали раднике слободе, силом их гонили у касарнски круг и тамо их зауставили; уверен: да узроци таквих појава леже у самој карактеру милитаризма, и узимајући у увид да централна управа намерно допушта ове нападе, или на њих равнодушно гледа, зато што су они упућени против пролетерске класе; даље, тежећи да се радницима обезбеди што јача лична сигурност и да се потпуно омогуће упражњавати своја уставна и грађанска права“. У донетој резолуцији се тражи да се најодлучније осуди напад на раднике у Крагујевцу, захтева се брза истрага и тражи се да социјалдемократи још одлучније раде на замени стајаће војске народном одбраном.

У другом делу збора Лука Павићевић је истакао да административне власти сматрају раднике као скитнице, беспосличаре и мангупе, да се радницима не признаје право удруживања, право борбе и право организације. Затим је Лапчевић предложио другу резолуцију која је једногласно примљена и у којој се каже: „1. Да одлучно протестује против поступања општинских и полицијских власти, које забрањују радничке зборове и конференције и онемогућавају удруживање; и да се захтева поштовање права које радници по Уставу и закону о зборовима и удружењима имају. 2. Да се такође одлучно протестује против угушивања штрајкова, незаконитог кажњавања и прогоњења радника; и да се предузму све потребне мере, које ће деловати у правцу потпуног обезбеђења слободе радникове“³⁹ Поред збора у Београду, одржани су и партијски зборови у Пожаревцу, Пожеги, Нишугу⁴⁰, Ужицу⁴¹ и другим местима, на којима је усвојена београдска резолуција о осуди напада једног дела официра и војника на крагујевачке раднике 29. јуна 1904. године.

Крајем октобра 1908. одржана су два збора у знак солидарности са крагујевачким радницима. На збору у Нишугу 25. X 1908. говорио је Т. Кацлеровић о погибији радника у Крагујевцу: „Очекује од Главне партијске управе да ће преко свога посланика у Скупштини енергично захтевати да кривци добу под кривичну одговорност и да се онесрећеним радницима и њиховим породицама даде из државне касе пуна накнада у доживотном издржавању“. На збору у Београду се истичало да је положај крагујевачких радника врло тежак, да су награде женâ и деце ниске и да је њихово радно време врло дуго — 14 до 16 сати.⁴¹

На протестном збору месне организације ССДП у Лесковцу донета је резолуција у вези са мајским демонстрацијама у Крагујевцу, у којој се поред осталог каже: „Лесковачко радништво као и свесно грађанство, сакупљено на позив месне организације ССДП и Синдикалног већа на својем многољудном збору одржаном 25. IV 1911. у Лес-

³⁹ Исто, 149, 241—243.

⁴⁰ Исто, 161, 280—281.

⁴¹ Исто, 458, 601—603.

⁴² Исто, 650, 786.

ковцу, после свестраног обавештавања о сукобу војске са радницима у Крагујевцу, на дан Првога Маја (18. априла) ове године констатује: 1. да су радници у овоме сукобу невини, 2. да је министар војни отпуштањем 162, за овај сукоб невина, без хлеба и изложио их ужасним последицама беспослице и глади“ ... „и зато збор одлучује: 1. осуђује понашање артилеријског официра Караџића, према крагујевачким демонстрантима; 2. одлучно протестује против драконске казне, којом је министар војни казнио невине 162 радничке породице на гладну смрт; ... 4. протестује против реакционарне политике радикалске владе и скупштине, која на штету народних слобода и народних интереса фаворизира милитаризам, и 5. изјављује пуну солидарност са корацима Социјалне Демократије, Главног Радничког Савеза и Радничке коморе, које су за заштиту интереса и живота отпуштених радника предузели и пуну готовост да крагујевачке очеличене борце морално и материјално и у овој борби помогне.“⁴²

Манифестације културног значаја, покретање „Радника“ и рад на његовом јачању

Као што се види, на зборовима се говорило и о политичком уздицању радника. Руководство ССДС у Крагујевцу је радило и на културном уздицању радника и њихових породица преко читаоница⁴³ приредби, концерата, ширења *Радника* итд. Августа 1903. у Крагујевцу је основано радничко дилетантско позориште „Радник“, а радници су позвани да редовно посећују представе, концерте и забаве.⁴⁴ Јавно предавање о радионицама и радничким становима одржао је Т. Кацлеровић 14. XII 1903. Он је истакао да су рђаве радионице и нездрави и прескупти станови последица капиталистичког уређења у друштву и изнео практичне предлоге за решење тих проблема.⁴⁵ Забава коју је приредило Крагујевачко радничко друштво, одржана 29. I 1904, доживела је сјајан успех и остварила чист приход од 662.75 дин.⁴⁶ *Радничке новине* од 20. II 1904. објавиле су информацију уредништва *Радника* да ће се поново покренути излагање новог социјалистичког листа и пожелеле му успешно напредовање. У вези са улогом и зна-

⁴³ *Радничке новине* од 17. VII 1903. су писале о прилозима и поклонима књијжници Крагујевачког радничког друштва. Исто, 60, 132—133 и Исто, 90, 167—168. Нешто касније *Радник* од 27. VIII 1903. је писао: „Другови радници, посећујте редовно читаоницу и узимајте из књијжнице књијге на читање, јер ваља да стекнемо знања, које је нама данас најпотребније. Стекнимо знања, јер је знање жива агитациона сила“. Исто, 71, 143—144.

⁴⁴ Грађа за историју радничког покрета Крагујевца, 70, 143.

⁴⁵ Исто, 93, 170—171.

⁴⁶ Исто, 100, 178. *Радничке новине* од 20. II 1904. су објавиле позив крагујевачким радницима да учествују на приредби у част Светозара Марковића, првог српског социјалисте. Наведен је и програм прославе. Исто, 102, 179. *Радник* од 5. III 1904. је донео извештај са вечери која је одржана у знак сећања на Св. Марковића 28. II 1904. Исто, 108, 183—184.

чајем социјалдемократске штампе, *Радник* је писао да је у неколико својих ранијих бројева, у време изборне борбе, остварио своју улогу и омогућио да се изабере један чисто раднички посланик. Тој започетој борби је требало да служи и тадашњи *Радник*. Он је у првом реду намењен радницима, посебно крагујевачким: „Он има да представи радницима да су њихови интереси нешто засебно од интереса осталих класа и да их оспособи за борбу да штите те интересе“ ... „Кад радник клоне и очајава, доћи ће он и рећи му: у борби је спас, борбом се побеђује. Да још више оснажи организоване, да убеди и прикупи неорганизоване раднике, да буди у њих интересовање за њихову сопствену ствар, да их ослобађа заблуда, глупости и незнања и да им снажи ум новим науком и то ће бити задатак „Радника“.“⁴⁷

У извештају о раду Крагујевачког радничког друштва каже се да је до почетка 1904. било уписано 400 чланова. Свој главни задатак: буђење свести, прикупљање радника и просвећивање — Друштво је успешно вршило. У том циљу оно је одржало низ јавних предавања, вечерњих курсева и зборова.⁴⁸ *Радник* је 25. IV 1904. објавио да је радничка читаоница отворена сваког дана и да се у њој могу наћи све радничке и друге новине, да има лепу збирку корисних књига и да ће ускоро почети и вечерња предавања.⁴⁹ У вези са радничком школом у Крагујевцу казује се да њу треба обавезно да посећује по неколико лица из сваког синдиката — ради оспособљавања за рад у синдикату. „Поред сталних јавних предавања, конференција и зборова, ова радничка школа најбоље ће и најпотпуније ширити знање међу друтовима, и сва питања из области радничке борбе до ситница претресати. А ово је веома корисна ствар за многе наше другове који још много морају да уче и којима је просвећеност и знање потребно нарочито ако желе успешно да воде и политичку и економску борбу“.⁵⁰ Почетком маја 1905. крагујевачки радници су основали певачку дружину „Слобода“. У њу је требало да ступе и они радници који су певали у разним буржоаским дружинама.⁵¹

После извесног прекида због уцена штампара,⁵² *Радник* је од 1. IX 1906. почео опет да излази.⁵⁴ За 19. VIII 1906. био је заказан велики

⁴⁷ Грађа за историју радничког покрета Крагујевца, 104, 180—181.

⁴⁸ Исто, 122, 200—201.

⁴⁹ Исто, 125, 206. *Радник* од 4. IX 1904. је објавио да се сваке недеље увече приређују у кооперативној сали другарске породичне вечери са одређеним поучним и забавним програмом. Те вечери је требало да посећују сви радници са својим породицама, а програм је био: предавања из живота, из радничког покрета, о питањима која интересују раднике и као борце и као људе, затим одабране песме, музика, позоришне представе, поуке и забавне приче и др. Исто, 172, 292—293.

⁵⁰ Грађа за историју радничког покрета Крагујевца, 183, 315—316. Интересантно је да је *Радник* од 11. XII 1904. писао да се у Крагујевцу ради на организовању радничке певачке дружине, а исти лист од 23. XII 1904. је упутио позив на велику радничку забаву уочи Нове године. Исто, 190, 322 и Исто, 191, 322—323. Радничко позориште је требало да узме учешћа у великој радничкој забави уочи Нове године. Исто, 192, 323.

⁵¹ Исто, 202, 339—340.

⁵² Нема у тексту.

⁵³ Грађа за историју радничког покрета Крагујевца, 282, 444.

⁵⁴ Исто, 292, 456.

раднички концерт у Крагујевцу ради пружања помоћи *Раднику*.⁵⁵ Концерт радничко-певачке дружине „Слобода“ је био заказан за 9. IX 1906.⁵⁶ Партијске управе и Синдикално веће су одлучили да се у Крагујевцу оснује социјалистичка школа са економским и политичким програмом. У школи би се полазници обучавали за борбу која ће раднике ослободити од експлоатације и беде.⁵⁷ Социјалистичка организација је 23. II 1908. одржала приредбу ССДС у корист ухапшеног уредника *Радника*.⁵⁸ Крагујевачки *Радник* је 3. V 1908. јавио да је у Крагујевцу поново основана социјалистичка певачка дружина „Слобода“, која је 1. VI 1908. одржала свој концерт.⁵⁹ Месна организација ССДС и Синдикално веће су 6. VIII 1908. одржале концерт у корист подизања споменика др Михаилу Илићу.⁶⁰ Смедеревско позориште, које се дуже време налазило у Крагујевцу, приредило је представу у корист повређених радника.⁶¹ *Радник* је 10. I 1909. донео апел крагујевачким радницима у коме се, поред осталог, каже: „Радничка класа треба да тежи томе да се у нашој средини гаји чисто социјалистичка уметност која ће нам давати подстрека да снажимо своју душу и свест и интелектуално и морално јачамо, да се одушевљавамо лепим примерима из тешке борбе коју водимо у капиталистичком друштву“.⁶² Крагујевачки *Радник* од 21. III писао је о појачаном продавању радничке штампе: док су се пре 2—3 месеца *Радничке новине* продавале у 200, а *Радник* у 350—400 примерака, тада се у Крагујевцу *Радник* продавао у 650, а *Радничке новине* у 450 примерака. Тада су сви радници позвани да купују, читају, шире и растурају ове радничке листове и да читају и шире социјалистичке књиге „које заједно са новинама агитију за нашу ствар“.⁶³

Концерт „Слободе“ одржан је 16. VIII 1909,⁶⁴ а месна организација ССДП приредила је 19. IX 1909. велику радничку забаву на којој су изложене на продају све социјалистичке књиге из радничке књижаре.⁶⁵ Поводом 30-годишњице радничког песника Косте Абрашевића у Београду је суделовала и крагујевачка певачка дружина „Слобода“. Поред ње, прослави су присуствовала још 233 учесника из Крагујевца,

⁵⁵ Исто, 293, 456. *Радничке новине* од 27. I 1907. су писале да ће крагујевачки *Радник* продужити да излази 2 пута месечно (15. и 30.). Исто, 316, 472—473.

⁵⁶ Грађа за историју радничког покрета Крагујевца, 298, 460. У Крагујевцу је 26. X 1906. одржана забава опанчарских радника у корист шабачких штрајкова. Исто, 304, 463. Вид. о скупштини „Слободе“, Исто, 307, 465.

⁵⁷ Исто, 305, 463—464. *Радник* од 2. XII 1906. је објавио да је социјалистичка школа отпочела свој рад и донео програм рада школе. Исто, 309, 467—468.

⁵⁸ Исто, 393, 543. На партијском збору је одлучено да се сви радници заузму за растурање радничких листова. Исто, 335, 488.

⁵⁹ Исто, 412, 558 и Исто, 420, 564—565.

⁶⁰ Исто, 436, 576—577.

⁶¹ Исто, 467, 608.

⁶² Исто, 484, 623—624.

⁶³ Исто, 506, 648.

⁶⁴ Исто, 536, 674—675.

⁶⁵ Исто, 542, 679. О продаји социјалистичке штампе и књига вид. Исто, 544, 680—681.

који су у Паланци и Младеновцу свечано дочекани. После говора Р. Караџића (код „Коларца“), који је описао живот Абрашевића, изведен је програм који је (као и говор) лепо примљен од преко 100 учесника.⁶⁶ Према писању *Радника* од 12. XII 1909, у Крагујевцу је требало да се одржи социјалистички курс на коме ће Таса Милојевић говорити о основама социјализма, организацији борбе, економској и политичкој организацији и парламентарној и комуналној акцији. Сматрало се да ће то бити од великог значаја за све чланове синдиката и партије, па су они позвани да се утишу на поменути курс.⁶⁷

Јован Гроздановић у свом писму Д. Туцовићу од 7. IV 1910. говори о 10 састанака са омладином на којима су социјалисти расправљали о економском развоју, развоју социјализма од утопије до науке, о марксизму, историјском материјализму, вишку вредности и др.⁶⁸ Месна организација ССДП је за 18. VII 1910. најавила одржавање концерата у корист социјалистичког листа *Радник*.⁶⁹ Социјалистичка организација и Синдикално веће у Крагујевцу су одлучили да се сваког четвртка држе реферати и предавања из програма и тактике социјалне демократије и њеног практичног рада у политичкој и синдикалној борби. Сматрало се да ће ова вечерња предавања привући велики број слушалаца.⁷⁰ У Крагујевцу је 1911. радила и партијска школа.⁷¹

Приликом подизања споменика др Илићу у Крагујевцу је говорио Т. Кацлеровић о улози личности у ослободилачкој борби пролетаријата. Он је одлучно устао против дотадашњих схватања о улози личности у историји и као једино исправна прихватио марксистичко схватање тог питања. Т. Кацлеровић тврди: „Историјски развој не извире из духа божијег ни из главе великих људи већ из развоја средстава за производњу. Цела историја људског друштва је историја класних борби. Узрок оваквом стању, беди и невољи радничке класе не треба тражити у вољи божијој већ у капиталистичком начину производње и неправилној подели материјалних добара. Ово нас учи да се радничка класа ослободи од свог ропског положаја класном, непомирљивом класном борбом. Класном борбом има радничка класа да извојује социјалистичко друштво заједничке својине“.⁷²

Зборови о учешћу на изборима и критика изборног система

На првом изборном збору за народне посланике (23. IV 1906) учествовао је велики број радника. Тада су радници позвани да гласају за социјалистичког кандидата Д. Лапчевића.⁷³ После објаве изборних

⁶⁶ Исто, 546, 682—683.

⁶⁷ Исто, 570, 702—703.

⁶⁸ Исто, 588, 713—717.

⁶⁹ Исто, 595, 721.

⁷⁰ Исто, 673, 825—826.

⁷¹ Исто, 679, 831—833.

⁷² Исто, 744, 896—898.

⁷³ Исто, 263, 421—422.

резултата у Крагујевцу је одржана величанствена манифестација поводом избора Д. Лапчевића за посланика.⁷⁴ У оквиру шире акције коју је у лето 1906. повела управа ССДС ради подношења петиције Народној скупштини са захтевом за опште право гласа, у Крагујевцу је за 6. VIII 1906. заказан збор.⁷⁵ Крагујевачка социјалистичка организација је за 24. IX 1906. заказала збор о законској заштити и осигурању радника.⁷⁶

У вези са радом до марта 1906. каже се да је на општинским изборима странка добила 5 одборничких места. Тада је одржано неколико зборових и конференција. У вези с изборима за Скупштину одржана су 4 велика збора и преко 20 конференција. За опште право гласа и агитацију за потписивање петиције Странка је одржала два велика збора и 4 конференције.⁷⁷

Поводом скупштинских избора који су одржани 18/31. V 1908, организован је низ зборових на којима су гласачи најбоље могли упознати циљеве и захтеве радничке борбе. *Радник* од 3. V 1908. писао је да ће на тим зборовима говорити Д. Туцовић и Д. Лапчевић, а радници су позвани да у што већем броју присуствују.⁷⁸ Свечаностима поводом избора Т. Кацлеровића за посланика присуствовао је већи број радника, а после говора Т. Кацлеровића настало је опште весеље.⁷⁹

Радник од 1. I 1909. донео је обавештење о зборовима социјалдемократата.⁸⁰ На збору који је одржала месна организација ССДС у Крагујевцу јануара 1909. Кацлеровић је поднео извештај о своме раду и о раду Народне скупштине на последњим седницама.⁸¹ Крајем јануара 1909. социјалистички одборници крагујевачке општине на неколико јавних зборових поднели су бирачима ССДС и осталом грађанству извештај о своме раду и о стању у СДС. Социјалистички одборници су констатовали да рад општинске управе није ништа добро и корисно учинила за напредак општине и благостање грађана. Подвлачи се да је права народна већина у одбору у ствари у мањини, док су у општини већину чинили радници и занатлије. До тога долази стога што они у већини гласају за буржоаске странке и омогућавају да оне добију већину и воде расипничку политику. Тврди се: „Кад би радници и сви ситни људи који ма у којој форми страдају и трпе у данашњем друштву, сви гласали за социјалистичку партију, онда би она била у већини и тада би се у општини водила сасвим другачија политика која би одговарала у свему интересима, потребама и тежњама масе народне“.⁸²

⁷⁴ Исто, 275, 434.

⁷⁵ Исто, 284, 447—448.

⁷⁶ Исто, 299, 460.

⁷⁷ Исто, 332, 484—485.

⁷⁸ Исто, 411, 557—558.

⁷⁹ Исто, 419, 464.

⁸⁰ Исто, 482, 621—622.

⁸¹ Исто, 483, 622—623.

⁸² Исто, 488, 627—630.

На збору за опште право гласа, одржаном у Крагујевцу, говорили су Т. Кацлеровић и Љ. Миладиновић. Тада је констатовано да се борбом за добијање општег права гласа чине огромне услуге социјалистичкој ствари, да се њоме васпитавају народне масе и придобијају се за социјалну демократију. Посебно је подвучено: „Са задобивеним општим правом гласа омогућава се да народ најпотпуније проговори, да се ствара једна сношљивија политичка ситуација и да под акцијом социјалне демократије и Народна скупштина све више губи свој класни карактер и средство за владање, већ да се претвори у установу која ће радити за материјално, политичко и духовно уздицање свих народних маса“. Опште право гласа се сматра као најмоћније средство у борби да пролетаријат освоји и политичку власт у друштву.⁸³

Поводом скупштинских избора у Крагујевцу је 12. II 1912. одржан велики збор на коме је говорио Т. Кацлеровић. У вези са тим збором *Радничке новине* од 18. II 1912. су писале: „Крагујевац и сада говори о томе импозантном збору. Он је силно заталасао радничке масе и пробудио ненадмашну готовост да се без престанка ради за победу наше партије на изборима. Знајући вредноћу, агилност и енергију крагујевачких другова, ми можемо с највећим поуздањем очекивати најстварније резултате ове изборне борбе“.⁸⁴ На предизборном збору ССДП, одржаном 21. II 1912. у Крагујевцу, П. Павловић је у свом говору изложио објективној критици финансијску политику дотадашње владе, а Љ. Миладиновић је говорио о потреби да сви неуморно раде за изборе и ССДП.⁸⁵

Поводом избора за крагујевачку општину 19. I 1914, у Крагујевцу је одржан велики митинг на коме су говорили делегати ГПУ и *Радничких новина*. Збор је био веома добро посећен јер је интересовање за изборе било огромно, а одушевљење учесника је попримало револуционарни карактер. Драгиша Лапчевић је у свом говору истакао да они хоће општину крагујевачку, да једино они имају право на њу и да је Крагујевац пре 39 година представљао уточиште слободе. Лука Павићевић је подвукао да противници одричу социјалистима способност да решавају питања државе, округа и општина, да им одузимају право гласа. Ж. Топаловић истиче да су победу у рату извојевали селаци и радници и да се баш њима одузима право гласа. Д. Поповић је подвукао да социјалистима пребацују да су „рушилачки“, што они не одричу, јер желе да сруше капиталистички режим и да се ослободе беди и недаћа у тадашњем друштву. Последњи говорник Т. Кацлеровић је указао на будућа времена и подстицао веру у остварење социјалистичког друштва.⁸⁶

У вези с парламентарним изборима, заказаним за 1/14. VIII 1914, а који због рата нису обављени, у Крагујевцу је 30. јуна одржан збор на коме је говорио Д. Поповић. Он је изложио оштрој осуди тадашњи

⁸³ Исто, 617, 744—745 и Исто, 613, 740.

⁸⁴ Исто, 692, 843—844.

⁸⁵ Исто, 694, 844—845.

⁸⁶ Исто, 786, 931—934.

режим и његов милитаризам у балканским ратовима. Поповић је тражио „да преко једног режима пуне демократије народ узме све ствари у своје руке“, а то је значило ревизију Устава и увођење општер права гласа.⁸⁷

Борба ССДП и ГРС за изгласавање Закона о радњама, за његову примену и измене

Поводом пројекта Закона о радњама, *Радник* од 16. X 1905. је писао да је за тај дан, у недељу, заказан збор против тог реакционарног закона, јер би он био „сталан камен спотицања у дизању, буђењу, организовању радничке класе у тежњи за поправком свог положаја“. Против пројекта Закона о радњама, протестном збору одржаном у Београду 20. новембра (3. XII) 1905. из Крагујевца је упућено више поздрава. У једном од њих се каже: „Ми млади пролетери придружимо се свом свешћу својом вашем протесту против предлога закона о радњама. Удружимо се против овог неправедног напада целе буржоазије, којим жели да нас баца још у већи понор беде и глади“. У другом поздраву се истицало да радници желе бољи живот свој и својих породица и поручује се: „Зато у борбу против ње, у борбу за човечнији живот, за право на заштиту, за право на борбу“.⁸⁸

На вест да се у Београду припрема велика демонстрација против Закона о радњама, и у Крагујевцу је одмах сазван збор. Крагујевачки радници су испољили спремност да помогну својим друговима у Београду. Са збора је послат телеграфски поздрав ГРС и СДС у коме се каже: „Закон о радњама уништиће тековине наше, онемогућиће нам борбу нашу за бољи живот, али ми нисмо вољни да будемо и даље робови ненасите буржоазије. Доста је било трпљења. Ми желимо више хлеба, више одмора, више светлости, више здравља. И деца нас наша за то моле. Буржоазија нам то крати. Зато у борбу против ње, у борбу за човечнији живот, за право на заштиту, за право на борбу. Под заставом револуционарног пролетаријата скупимо се сви као један“.⁸⁹

У Кооперативи је 2. IX 1907. одржан збор на коме се говорило о пројекту Закона о радњама и законском осигурању и заштити радника, као и о дужностима у наступајућим догађајима. Пројекту се замерало „што не признаје радницима право коалиције, економског организовања у синдикате, што се великим новчаним казнама кажњавају штрајкови и тарифни покрети, што се кажњавају и халсе они радници који траже већу надницу и краће радно време, и што се најзад полиција меша апсолутно у најситније односе између радника и послодавца“. Тим пројектом, истицало се, озаконила би се најбезобзирнија експлоатација радничке класе и поништила би се њена нај-

⁸⁷ Исто, 811, 957—958.

⁸⁸ Исто, 234, 396—397.

⁸⁹ Исто, 233, 395—396.

важнија права, тако да би положиј радника „достао гори него у цветно доба еснафске уредбе“.⁹⁰

Пошто се усвајање пројекта Закона о радњама налазио у завршној фази у Скупштини, где су буржоаске странке настојале да га погоршају на штету радника, руководство радничког покрета у Србији је одлучило да се у Београду 2/15. V 1910. одржи протестни раднички збор. Истог дана је требало да се одрже и зборови у унутрашњости и да се пошаљу телеграми београдском збору који ће их са посебном резолуцијом уручити Народној скупштини. На том збору у Крагујевцу је присуствовало 470 организованих радника. Они су енергично тражили од Скупштине да пројекат Закона усвоје у том сазиву. Збор је изјавио пуну солидарност са одлуком и радом збора београдских радника и тражио од управе ССДП и ГРС да поведу најенергичнију акцију против погоршања пројекта тог Закона, „а нарочито да се стане на пут погоршавању одредаба о осигурању радника“.⁹¹ Месна организација ССПД и Синдикално веће су 23. VIII 1912. организовали збор у Крагујевцу на коме је о изменама Закона о радњама говорио Т. Кацлеровић.⁹²

Манифестације и солидарност са политичком борбом радника других народа

Радници Крагујевца су на збору 31. VIII 1903. енергично подржали Илинденски устанак и ослободилачку борбу народа који су се налазили под турском влашћу. Збор радника је сазвао Месни одбор ССДС. На овај збор су позвани сви грађани Крагујевца без обзира на њихове политичке погледе. Збор је отворио др Илић, председник Месног одбора ССДС, и указао на циљ и задатак збора, а реферат је поднео Т. Кацлеровић. Он је осудио улогу великих сила, посебно Русије и Аустрије. Наглашава да Русији није стало до слободе балканских народа и да су зато револуционари Македоније и старе Србије дело ослобођења узели у своје руке. Ту борбу је требало сви да помажу. У тада усвојеној резолуцији се поред осталог каже: „Покрет народа има за задатак да тај феудални режим уништи и постави модерне грађанске односе у друштву, који народ, а у маси и личност, осигурају много више. У покрету тамошњег народа збор види не само тежњу материјалном сигурношћу и политичким слободама, него у опште за модерном културом. 2. Збор налази да је народима у Турској царевини спас само у револуцији, а тако исто да ће герилски рат који се данас тамо води, једини могућ начин борбе, пошто су Србија или Бугарска неискрене у својим намерама и немоћне да званичним ратом помогну ствар ослобођења. 3. Збор налази да је једино правилно решење овог питања аутономије Старе Србије и Македоније, у вези са конфедерацијом балканских држава“.⁹³ На овом збору једнодушно су осуђе-

⁹⁰ Исто, 352, 500—503.

⁹¹ Исто, 590, 718—719.

⁹² Исто, 727, 875.

⁹³ Исто, 75, 149—151.

не и немиле појаве у војсци.⁹⁴ Ради помоћи руским револуционарима, које је прогонио царски режим, месна организација СДС је заказала збор за 8. I 1906.⁹⁵

Почетком октобра 1908. у Крагујевцу је одржан збор месне партијске организације, посвећен питању анексије Босне и Херцеговине. На збору је Т. Кацлеровић изнео да су разумљиве освајачке тежње Аустрије и да треба устати против јачања милитаризма у Србији. По њему: „Наши другови се гнушају издајства које је извршила званична Србија према народу Босне и Херцеговине, као што имају да кажу да социјална демократија једина је која се озбиљно бори и за слободу и за благостање једног поробљеног народа не сме се упропашћавати и запостављати овај народ у коме ми радимо“.⁹⁶

Новембра 1909. у Крагујевцу је одржан протестни збор против извршења смртне казне над петорицом политичких осуђеника у Колашину у Црној Гори. После говора у коме је оштро осуђена српска влада зато што није покушала да спречи тај злочин, предложена је резолуција која је једногласно усвојена. У њој се каже да се са највећим гнушањем осуђује крвави тирански режим у Црној Гори, чије су дело и сва она „небројена злочинства и тиранства досада почињена над народом црногорским“.⁹⁷ Поводом доласка бугарских социјалиста, који су у Београду 25—27. XII 1909. присуствовали I балканској социјалистичкој конференцији, у Крагујевцу је одржан збор коме је присуствовао велики број људи.⁹⁸

Протестни скупови против званичне политике

У говору одржаном на збору 31. VIII 1903, Т. Кацлеровић је изнео да је народна војска права одбрана земље и да све треба чинити да се она уведе. Предложио је резолуцију у којој се казује да најновије појаве у војсци иду против мира у земљи и народног самоопредељења: „1. Осуђује се сваки покушај војнички, који иде за стварањем нереда, омета народу да се сам опредељује. 2. Осуђивање политике земаљске припада само народу, и сваки покушај да неколико официра опредељују земаљску политику само је злочиначко узурпирање народног права. 3. У интересу мира и права и слобода народних, збор се изјашњава за народну одбрау на место стајаће војске“.⁹⁹

Против насиља над фабричким радницима одржана су 3 збора. Против расписа министра полиције о радничким штрајковима, марта 1906. одржан је један збор. Организован је такође и протестни збор у вези са оснивањем радничког друштва, збор о општинском прире-

⁹⁴ Исто, 76, 151—152.

⁹⁵ Исто, 241, 403—404. У извештају месне партијске организације, поднетом на годишњој скупштини, каже се да су одржана два велика збора за руску револуцију. Исто, 252, 411—413.

⁹⁶ Исто, 448, 587.

⁹⁷ Исто, 569, 700—702.

⁹⁸ Исто, 573, 704.

⁹⁹ Исто, 76, 151—152.

зу, затим велики број конференција о потреби политичког организовања и социјалистичког јачања радничке класе.¹⁰⁰ За 21. X 1907. крагујевачка организација ССДС заказала је збор на коме би се расправљало о тадашњој парламентарној, уставној и политичкој ситуацији у земљи (реферисао би Т. Кацлеровић).¹⁰¹ Тај збор је и одржан и на њему су социјалисти протестовали против целокупне политике владе.¹⁰²

У Крагујевцу је 24. VI одржан протестни збор Синдикалног већа против полицијског насиља у Мајданпеку. Сима Марковић је на збору изнео узроке полицијског насиља и начин на који се оно може сузбити, тражећи да радници ступају у синдикалне и политичке организације у којима ће се оспособљавати и уздизати.¹⁰³ Поводом велике радничке погибије, у Крагујевцу је 21. X 1908. одржан збор месне организације ССДС на коме је истакнуто да је погибија крагујевачких радника отворила очи осталим радницима овог места и показала им где је њихов спас, ко се за њих брине и ко ће им једино помоћи и ослободити их.¹⁰⁴ Почетком децембра 1908. у Крагујевцу је одржан протестни збор против гоњења и хапшења келнерских радника, на коме је говорио Т. Кацлеровић.¹⁰⁵

Радници војне фабрике су 31. V 1909. одржали збор на коме се говорило о узроцима незапослености. На збору су сви говорници истicali да радници морају захтевати рад, заштиту и осигурање. Да их не би избацивали на улице гладне и болесне, радници треба да крену путем отворене, организоване борбе и да увиде да су синдикати и партија једини њихови пријатељи и заштитници.¹⁰⁶ У резолуцији донетој на том збору се тражи да се нарудбине не дају страним фабрикама, већ њиховој фабрици, да се убудуће посвети пажња организацији рада и рационалнијем извршењу порудбина од стране појединих команданата, „јер је држави дужност да јача народни рад, потпомаже и културно уздиже продуктивне радничке снаге без којих се не може ништа створити“. Истовремено су сви фабрички радници позвани да у заштити својих интереса увек буду упорни и солидарни. Резолуцију је требало доставити влади, министру војном и Народној скупштини.¹⁰⁷ Према писању *Радника* од 6. VI 1909, на том збору је говорило више говорника, а Т. Кацлеровић је тада поред осталог рекао: „А да се отклони беспослица и да се положај радника поправља ово је пут: сви да се солидаришу, сви да се удруже, да створе организацију и

¹⁰⁰ Исто, 332, 484—485.

¹⁰¹ Исто, 356, 507—508. Из Крагујевца је 21. X 1907. упућен телеграм протестном збору одржаном у Београду 21. октобра, на коме се говорило о политичкој ситуацији и положају радничке класе. Исто, 359, 510.

¹⁰² Исто, 360, 511.

¹⁰³ Исто, 427, 570.

¹⁰⁴ Исто, 455, 602—603.

¹⁰⁵ Исто, 473, 613.

¹⁰⁶ Исто, 518, 660—661.

¹⁰⁷ Исто, 519, 661—662.

да пред државу изађу као 1 човек, као једна чврста и непоколебљива воља, као једна непобедива снага. Тако организовани и солидарни да траже од државе с правом рада и више благостања“.¹⁰⁸ Месна организација ССАП је 25. X 1909. одржала збор на коме је социјалистички посланик Т. Кацлеровић говорио о програму рада владе, Народне скупштине и интересима радног народа. Он је у двосатном говору изложио ситуацију у земљи, детаљно упознао слушаоце са финансијским и политичким законским пројектима којима ће влада и Скупштина погоршати економски и политички положај радног народа и отежати политичку борбу организованог пролетаријата.¹⁰⁹

У оквиру борбе против постојећих друштвено-економских односа организовани радници су 12/25. XII 1910. одржавали зборове и демонстрације широм Србије. Месна организација ССАП је тог дана одржала велики збор коме је присуствовало око 400 радника (говорили су С. Музикравић и Љ. Миладиновић). На збору је одлучено: „Да пролетаријат целе земље, да радничка класа целе Србије, треба и мора да употреби сва средства која јој стоје на расположењу да спречи даље завођење реакције у Србији и да сруши режим фузионашко-самосталски, који прети да надмаши све реакције које смо до сада имали у Србији“. Из Крагујевца је упућено 6 поздравних телеграма поводом демонстрација београдских радника.¹¹⁰

Почетком септембра 1912. месна организација ССАП у Крагујевцу је одржала јавни збор против зајма крагујевачке општине од 4,5 милиона динара за уређење Крагујевца. Збор је био веома посећен и на њему је Т. Кацлеровић говорио о разлозима због којих не треба гласати за тај зајам.¹¹¹

У Крагујевцу је 23. III (5. IV) 1914. по одлуци ГПУ ССАП, као и у низу градова Србије, одржан збор на коме се говорило о буџету и финансијској и привредној политици владајуће буржоазије. Збору у Крагујевцу је присуствовало око 300 лица, а морални успех збора био је веома висок. Љ. Миладиновић је говорио о новом буџету упоређујући га са старим, а П. Павловић о привредној и финансијској политици владе, истичући да социјална демократија хоће да ослободи најдрагоценије привредне елементе од терета и да их „праведно пребаци на привредне паразите и полупаразите“.¹¹² Крагујевачко Синдикално веће је 1. VI 1914. одржало протестни збор у знак солидарности са штрајкачима у Лесковцу. Тада је донета резолуција у којој се изјављује солидарност с лесковачким радницима и осуђује се поступак лесковачког фабриканта који је отпустио с посла 700 радника, због чега је штрајковало 810 радника Лесковца.¹¹³

¹⁰⁸ Исто, 520, 662—664.

¹⁰⁹ Исто, 558, 693—694. Ујор. Исто, 557, 691—692, Исто, 563, 697.

¹¹⁰ Исто, 612, 754—755.

¹¹¹ Исто, 734, 881.

¹¹² Исто, 796, 942—945. Марта 1914. одржан је збор чланова пензионерског фонда. Исто, 795, 942.

¹¹³ Исто, 809, 955.

Закључак

Из претходног излагања чињеница јасно је да су зборови, конференције и други скупови грађана Крагујевца у разматраном периоду били веома бројни. На њима се расправљало о свим горућим економским и политичким питањима радника. Посебно су значајни они зборови који су пружали подршку руководством Партије и Синдиката ради подршке Закона о радњама и измене одељка о осигурању радника, а кад је Закон усвојен — и ради његовог правилног спровођења. На скуповима радника говорило се и о потреби увођења општер права гласа и 8-часовног радног дана. У време избора у Крагујевац су долазили и представници партијских и синдикалних организација који су посебно говорили о значају избора. Није био редак случај да су на тим зборовима говорили Л. Павићевић, Д. Лапчевић, Д. Поповић и др. Говорници на зборовима су се залагали за ослобођење народа од турског ропства револуционарним путем и одајучно устајали против владајућег милитаризма. Карактеристично је да су због сукоба с једним официром и његовим војницима из ВТЗ са посла избачена 162 радника, као и то да је захваљујући залагању ССАП на процесу против радника победила истина, па су сви радници (сем њих двоје) враћени на посао одмах, а ова двојица после 30, односно 20 дана затвора.

На великом броју зборова и конференција расправљало се пре свега о борби радничке класе за политичке слободе, борби за политичку власт и остварење политичких права, што је у ствари и био предуслов за дефинитивно ослобођење рада и остварење историјске мисије радничке класе — изградње социјализма. Радничка класа је увиђала да у условима капитализма без политичких права није могуће водити борбу за побољшање свог економског положаја. Карл Маркс у „Општем статуту Међународног радничког удружења“ је истицао да је: „Организовање пролетаријата у политичку партију потребно ради тога да би се обезбедила победа социјалне револуције и њен крајњи циљ — уништење класа“. Основни захтеви за политичке слободе били су захтеви за опште, једнако, непосредно и тајно право гласа, слободу штампе, право на културу и др. Познато је да је радничка класа истакла захтев за три осмице: 8-8-8 (8 сати рада, 8 сати одмора и 8 сати културно-политичког уздизања).

ASSEMBLIES AND OTHER MEETING OF WORKERS OF KRAGUJEVAC AND THEIR POLITICAL AND CULTURAL ADVANCEMENT

The present paper is based on a collection of published materials on the workers' movement at Kragujevac, the authors of which are dr Mladen Vukmanović, Zoran Panajotović and Lazar Ivanović. Within the considered period there were held many meetings at Kragujevac on which were discussed different problems and was worked at the political and cultural advancement of workers. The individual assemblies are treated in the paper according to the problems which were, in the first place, discussed on them. But in all meetings the main subjects for discussion was difficult situation of workers. Particularly numerous were assemblies and manifestations on the eve of the First of May — international labour day. There were also such meetings as were dedicated to the strengthening of the local party and trade union organizations, those which were organized in the towns of Serbia as a sign of solidarity with the workers of Kragujevac, manifestations of cultural importance, for the starting of the organ of socialists of Kragujevac *Radnik* (Worker) and the work at its strengthening, assemblies on the participation in the elections and on the criticism of the electoral system, on the struggle of Serbian Social-Democrat Party (SSDP) and General Workers' Union (GWU) for the vote of the Law of Trade, its application and modifications. There were also such meetings at which the workers of Kragujevac manifested their solidarity with the Insurrection of Ilinden, with the first Russian revolution, against the annexion of Bosnia and Herzegovina, etc., as well as meetings, assemblies and conferences as a protest against the government's policy and for the rights of labour. On such meetings came frequently out Triša Kaclerović, Dragiša Lapčević, Dušan Popović and others. The organized assemblies, conferences and other meetings had a massive audience.